

ԱՂԻԲԵՋԱՆԻ ՆԵՐՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄՆԵՐԻ ՈՐՈՇ
ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՇՈՒՐՁ (1988-1992թթ.)

ԽՍՀՄ-ի փլուզումից հետո հետխորհրդային տարածաշրջանի երկրներից շատերում միջէթնիկ հարաբերությունները ենթարկվեցին արմատական վերափոխման, տեղի ունեցավ էթնոքաղաքական բախումների խորացում, որոնցից առավել արյունալի կետերն էին Մերձբալթյան և Կովկասյան տարածաշրջանները: Սույն հոդվածում փորձ է արվում Ղարաբաղյան խնդիրը դիտարկել Ադրբեջանում 1988-1992թթ. ստեղծված ներքաղաքական իրադրության համատեքստում:

Մինչև անկախացումը վերջին 20 տարիների ընթացքում Խորհրդային Ադրբեջանը փաստացի կառավարվում էր Հեյդար Ալիևի կողմից⁴²⁴, որի իշխանության տարիներին երկրի քաղաքական, գաղափարախոսական և տնտեսական համակարգն ավելի կազմալուծվեց: Նրանից առաջ՝ Վ. Ախունդովի պաշտոնավարման ժամանակաշրջանում, երկրում պետական բոլոր կառույցներում տիրող կոռուպցիայի բարձր մակարդակի, անօրենության ու անկարգության մթնոլորտի պահպանման հետ մեկտեղ ավելացավ նաև մեկ այլ խնդիր՝ ազգակցական-կլանային խմբի տոտալիտար իշխանության հաստատումը: Պետության կառավարման համակարգի բոլոր ոլորտները Ալիևը լցրեց ՊԱԿ-ի իրեն հավատարիմ կադրերով ինչպես նաև իր համերկրացիներով՝ դաժանորեն ճնշելով ազատամտության ցանկացած արտահայտում: Միայն 3 տարիների ընթացքում՝ 1969-1972թթ., Ալիևի կողմից աշխատանքից հեռացվել է ՆԳՆ-ի 384 սպա, իսկ ազգային անվտանգությունից կուսնոմենկլատուրա է տեղափոխվել ՊԱԿ-ի լեզալ կամ անլեզալ 1983 աշխատակից⁴²⁵: Թոշակի անցնելուց հետո ՊԱԿ-ի 983 նախկին աշխատակիցների 20%-ը տեղափոխվեց Նախարարների Խորհրդի համակարգ, 42%-ը Արդարադատության նախարարություն, 22%-ը կրթական համակարգ և 16%-ը ոստիկանություն⁴²⁶: Երբ 1982թ. Հ. Ալիևին տեղափոխեցին ԽՍՀՄ կառավարության առաջին փոխնախագահի պաշտոնին, նա իր փոխարեն Խորհրդային Ադրբեջանի կոմունիստական կուսակցության առաջին քարտուղար է նշանակում իր համերկրացի Քյամրան Բադիրովին՝ շարունակելով փաստացի կառավարել երկիր:

Գորբաչովյան ժամանակաշրջանում, երբ հռչակված վերակառուցման քաղաքականության շնորհիվ փոքր-ինչ փափկել էր Կենտրոնի քաղաքականությունը Կովկասում և հնարավորություն էր ընձեռվել ավելի ազատ արտահայտելու ազգային խնդիրները, հայերը կրկին բարձրաձայնեցին իրենց պահանջը՝ Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզը Ադրբեջանի ԽՍՀ կազմից հանելու և Հայկական ԽՍՀ կազմ տեղափոխելու մասին: Ադրբեջանական կողմը պնդում էր, որ Ղարաբաղյան շարժումը ոչ թե հայերի՝ տարիներով կուտակված համազգային պահանջի մարմնավորումն է, այլ Մոսկվայից պաշտոնապես հրահանգված սադրանք՝ միջէթնիկ բախման առկայության պատրվակով հնարավոր ռազմական միջամտության շնորհիվ ամրացնելու արդեն խարխլվող դիրքերը տարածաշրջանում: Սակայն այս պնդումներն անհիմն են, որովհետև,

⁴²⁴ 1969թ. Հ. Ալիևը ստանձնում է Խորհրդային Ադրբեջանի ՊԱԿ-ի նախագահի պաշտոնը, այնուհետև դառնում Խորհրդային Ադրբեջանի կոմունիստական կուսակցության առաջին քարտուղար, 1982-1987թթ. նշանակվում է ԽՍՀՄ կառավարության առաջին փոխնախագահ և դառնում քաղաքային անդամ, 1987թ. կորցնում է պաշտոնը իսկ 1989թ. հեռացվում ԽՍՀՄ Կենտկոմի նոմենկլատուրայի ցանկից:

⁴²⁵ Земцов И., Партия или мафия? Разорванная республика, Les Editeurs reunis, Paris, 1976, стр. 89.

⁴²⁶ Там же, стр. 71.

պատմությանը ետ հայացք գցելու դեպքում կտեսնենք, որ ԽՍՀՄ-ում ցանկացած հարմար առիթի դեպքում (օրինակ՝ 1945թ., 1965թ., 1977թ.) հայերը նամակներ և խնդրագրեր էին ուղարկում Մոսկվա՝ Լեոնային Ղարաբաղը Հայաստանի մաս դարձնելու պահանջով⁴²⁷:

Ղարաբաղյան շարժումը Ադրբեջանում իշխանության ձգտող ուժերի համար հարմար առիթ էր ներքաղաքական քառու և անելանելի դրություն ստեղծելու միջոցով իշխող վարչակարգի հրաժարականին հասնելու համար: Այս մեխանիզմը շարունակ կիրառվել է մինչև 1993թ.՝ Հեյդար Ալիևի իշխանության վերականգնումը: Գործադրվում էր ցանկացած միջոց լարված մթնոլորտն արհեստականորեն թեժացնելու և բախումներ հրահրելու համար: Ժողովրդին բռնությունների դրդելու և ատելություն սերմանելու նպատակով օգտագործում էին Հայաստանից գաղթած ադրբեջանցիների՝ *երազների*⁴²⁸ «սահմոյեցուցիչ» արյունոտ մանրամասնություններով համեմված պատմությունները հայերի կողմից դաժանաբար արտաքսվելու վերաբերյալ: Այս բոլոր մեթոդները կարելի է տեսնել նաև 1988թ. փոտրվարի 27-29-ի Մումգայիթյան ջարդերին նախորդող իրադարձություններում: Այդ ժամանակ կոմկուսակցության Բաքվի քաղկոմի առաջին քարտուղար Ֆուադ Մուսանը պատմում է. «... փետրվարի կեսերից Բաքու սկսեցին գալ հարյուրավոր փախստականներ Հայաստանից: Նրանց տեղավորում էին Ապշերոնյան թերակղզու գյուղերում, որոնք բնակեցված էին Հայաստանից գաղթածներով: Առավոտյան այնտեղ բերվում էին ավտոբուսներ, որոնք ուղևորվում էին քաղաք, սակայն փախստականները գնում էին բողոքելու ոչ թե Կենտկոմ, Նախարարների խորհուրդ և այլ կառավարական կառույցներ, այլ աշխատավորական ու ուսանողական հանրակացարաններ: Նրանց պատմությունները Հայաստանում հայերի կողմից կրած ճնշումների և վիրավորանքների մասին խիստ զրգոում էին բազմությանը: Ավտոբուսներով ժողովրդի տեղափոխումը կազմակերպել էր կուսակցության Ապշերոնի շրջկոմի առաջին քարտուղար Ջոհրաբ Մամեդովը, ով ինքը եկել էր Հայաստանից և Հեյդար Ալիևի կադրերից էր: Հասկանալով, որ իրավիճակը ավարտվելու էր ջարդերով, ես հրամայեցի փակել այդ գյուղերից դեպի քաղաք բերող բոլոր ճանապարհները: Հրամանը կատարված էր: Ավտոբուսները շարժվեցին դեպի Մումգայիթ՝ Բաքվից 25 կիլոմետր հեռավորության վրա գտվող քաղաքը: Փետրվարի 26-ին այնտեղ սկսվեցին ջարդերը»⁴²⁹: Ջարդերի կազմակերպված լինելու մասին է վկայում նաև քաղաքում բնակվող բոլոր հայերի հասցեները ժողովրդին նախօրոք բաժանելու փաստը: Փետրվարի 27-ի երեկոյան ազգային հեռուստատեսությամբ և Բաքվի ռադիոյով ելույթ ունեցավ այդ օրերին Ադրբեջանում գտնվող ԽՍՀՄ գլխավոր զինվորական դատախազի տեղակալ Ալեքսանդր Կատուսևը՝ նշելով, որ հինգ օր առաջ Ասկերանում հայերի ու ադրբեջանցիների միջև տեղի ունեցած բախումների արդյունքում սպանվել է երկու երետասարդ և շեշտեց նրանց ադրբեջանական ազգանունները: Դրանով Կատուսևը «վառված լուցկին մոտեցրեց

⁴²⁷ Տես <http://www.yerkramas.org/2012/03/01/predstaviteli-intelligencii-prizyvayut-uvkovechit-pamyat-rukovoditelya-sovetskoj-armenii-grigoriya-arutyunyana/>, www.khachkar.ru/enciclopedia/?id=46

⁴²⁸ Կրճատ ձևով այսպես էին անվանում Երևանում բնակվող ադրբեջանցիներին:

⁴²⁹ З. Ализаде, Азербайджанская элита и массы в период распада СССР (Статья-мемуары о бурном времени), http://www.sakharov-center.ru/publications/azrus/az_0055.htm

վառողի տակառին»⁴³⁰: Խորհրդային Միությունում Սումգայիթը դարձավ էթնիկ դրդապատճառներով պայմանավորված բռնությունների խորհրդանիշ, որոնց միակ գոհր հայերն էին: Փետրվարի 28-ին նմանատիպ իրադարձություններ տեղի ունեցան նաև Կիրովաբադում (այժմ Գյանջա), որտեղ հայերի կազմակերպված դիմադրության և զինված ուժերի արագ արձագանքից հետո հաջողվեց խուսափել զոհերից, սակայն կային բազմաթիվ վիրավորներ, և տեղի հայերը կրեցին նյութական մեծ վնաս: Սումգայիթյան ջարդերից հետո Բաղիբովին փոխարինում է Աբդուռահման Վեզիրովը⁴³¹: Երկրում տիրող քառասյին իրավիճակը փոքր ինչ փոխելու համար նա ակտիվորեն զբաղվում է ժողովրդի սոցիալ-տնտեսական վիճակի բարելավմամբ՝ նպատակ ունենալով դրանով նվազեցնել դարաբաղյան խնդրի շուրջ բարձրացած ազգայնամոլության ալիքը, փորձում է քաղաքական դաշտը մաքրել արմատական խմբավորումների ներկայացուցիչներից և ալիևյան դրածոներից. աշխատանքից հեռացնում է որոշ հին կուսնումենկլատուրայի ներկայացուցիչների (ինչպես ժամանակին Ալիևը ազատվում էր Ախունդովի կողմնակիցներից) ու կառավարական պաշտոններին նշանակում իր վստահելի անձանց⁴³²: Սակայն, ինչպես այլ կուսակցական ղեկավարներ, Վեզիրովն էլ բախվեց մտավորականների շրջանում առկա պառակտմանը և իրեն մոտ կուսակցական շրջապատի անսկզբունքայնությանը, որոնք պատրաստ էին ցանկացած հարմար առիթի դեպքում անցնելու ընդդիմադիրների շարքերը:

Ավելի լավ հասկանալու համար այդ ժամանակաշրջանում ներքաղաքական զարգացումների գործընթացում Ադրբեջանի բնակչության դերակատարությունը և քաղաքական կողմնորոշվածությունը, այն պայմանականորեն կարելի է բաժանել երեք առանձին շերտերի. առաջին խումբը գյուղական, ավանդական-իսլամական ապրելակերպ ունեցող բնակչության այն հատվածն էր, որը խաղաղ ժամանակ պասիվ էր և անտարբեր այն հարցին, թե ով է կառավարում իրեն, սակայն, արտաքին ցանկացած ազդակի դեպքում, հակված էր ապստամբության և ֆանատիզմին: Հենց այս խմբի վրա էին հիմնվում ազգային, կրոնական հենքի վրա աստիճանաբար ի հայտ եկած ընդհատակյա ծայրահեղական խմբավորումները («Չենլիբել», «Օղուզ», «Վարլըք», «Յուրթ բիրլիլի»), որոնց հիմնական նպատակն էր ԽՍՀՄ փլուզումը և ազգայնամոլ գաղափարների վրա խարսխված անկախ Ադրբեջանի ստեղծումը: Երկրորդ խումբը Բաքվի ռուսացած մտավորականությունն էր, որն անգամ չէր տիրապետում ադրբեջաներենին և խորթ էր հասարակ բնակչությանը: Այս խումբը 1988թ. համախմբվեց Գիտնականների Բաքվի ակումբի շուրջ, որը սկզբում իր առջև դրել էր գիտալուսավորչական նպատակներ, իսկ հետագայում ակտիվ դերակատարություն ունեցավ 1988-1992թթ. երկրում տեղի ունեցող քաղաքական իրադարձություններում, սակայն չկարողանալով իր գաղափարներն

⁴³⁰ Thomas de Waal, Black garden, Armenia and Azerbaijan through peace and war, New York and London, 2003, p. 33.

⁴³¹ Վեզիրովը գտնվում էր Հ. Ալիևի կողմից ՊԱԿ-ի կառույցից կուսնումենկլատուրա տեղափոխված աշխատակիցների ցուցակում, սակայն 70-ականների կեսերին նրա հետ ունեցած տարաձայնության պատճառով ստիպված թողնում է Կենտկոմի աշխատանքը և 1976-1988թթ. անցնում դիվանագիտական աշխատանքի և որպես ԽՍՀՄ գլխավոր հյուպատոս աշխատում Հնդկաստանում, Նեպալում, Պակիստանում:

⁴³² Чернявский С., Новый путь Азербайджана, Москва, 2002, стр. 24.

ամբողջովին հասանելի դարձնել ժողովրդական լայն զանգվածներին և ձեռք բերել համակիրների ամուր հենարան՝ դուրս մղվեց հասարակական-քաղաքական թատերաբեմից: Երրորդը հիմնականում զավառական ծագում ունեցող ադրբեջանական մտավորականության շերտն էր, որին վիճակվեց կարևոր դեր խաղալ Ադրբեջանի հետագա քաղաքական կյանքում և որոշ ժամանակ երկրի կառավարումը վերցնել իր ձեռքը: Քանի որ Ադրբեջանի կարճատև պատմության մեջ 1918-1920թթ. Ադրբեջանական Ժողովրդավարական Հանրապետությունը միակ պետական կազմավորումն էր, որին ադրբեջանցիները կարող էին վերագրել որոշ ազգային դիմագիծ, հետևաբար խորհրդային ժամանակաշրջանում սկիզբ առած ադրբեջանական ազգայնականությունը չէր կարող չանդրադառնալ այդ ժամանակաշրջանին և չվերարտադրել ԱԺՀ-ում գերիշխող թյուրքիզմի և արևմտամետության համակցությունը՝ ազգային պատմության մեջ չունենալով այլ ամուր հենարան: Այդ պատճառով այս խմբին պատկանող մտավորականները որդեգրել էին ընդգծված եվրոպամետ և պանթյուրքիստական ուղեծիր:

1988թ. մայիսից Բաքվում շարունակվող հակախորհրդային, հակահայկական զանգվածային ցույցերը, գործադուլները գլխավորում էր ազգայնական «Վարլըք» կազմակերպությունը, որի ղեկավարն էր Շիխոտի գործարանի բանվոր Նեյմաթ Փանահովը (հետագայում Փանահլի): Նա ազգայնամուլ կոչերով հրահրում էր ամբոխին հայերի դեմ, ասելով, որ եթե ադրբեջանցիները ցանկանան «հայերի գլուխներից կարող են ստեղծել երկրորդ Արարատը»: Նրա կոչերով՝ «ովքեր հայ չեն թող ոտքի կանգնեն» կամ «ովքեր հայ չեն թող նստեն», կանգնում և նստում էր բազմահազարանոց ամբոխը⁴³³: Նույն թվականի ամռանը Գիտնականների Բաքվի ակումբը ձևավորեց նախաձեռնողական խումբ՝ վերակառուցման գաղափարներին աջակցություն ցուցաբերելու նպատակով խորհրդային Մերձբայթյան պետություններում արդեն ձևավորված ժողովրդավարական շարժումների՝ Ազգային ճակատների օրինակով Ադրբեջանի Ժողովրդական ճակատ (ԱԺՃ) ստեղծելու համար: Այդ խմբի հիմքում էին գտնվում գիտությունների ազգային ակադեմիայի և պետական համալսարանի աշխատակիցները՝ ի դեմս Զարդուշտ Ալիզադեի, Լեյլա Յունուսովայի, Արզու Աբդուլլահայի, Մամեդհասան Գամբարովի, Հիքմեթ Հաջիզադեի, Սանուբար Բագիրովի, Նարիման Զուլֆուգարովի, Միրբաբա Բաբանի, Թոֆիգ Հասիմովի և այլոց: Հիմնադիրների պատկերացմամբ ԱԺՃ-ն, որի հիմնարար սկզբունքները վերցված էին Էստոնիայի Ժողովրդական ճակատի ծրագրից, խոսքի ազատության, բազմակուսակցականության, արդար ընտրությունների միջոցով խորհրդային սոցիալիզմ պետք է ներմուծեր իսկական ժողովրդավարության տարրեր: Մինչև 1989թ. սկիզբը այս երկու խմբերին չէր հաջողվում ընդհանուր լեզու գտնել: Սակայն ԱԺՃ-ն, որը հենվում էր գիտության և մշակույթի ոլորտում հեղինակավոր գործիչների աջակցության վրա (Ի. Շիխլի, Յ. Սամեդոզլու, Ս. Արագ, Ս. Ռուստամխանլի և այլն), ժողովրդական մեծ զանգվածների աջակցությունը ստանալու նպատակով, միավորվում է սոցիալական և մշակութային առումով ամբողջովին օտար, սակայն ժողովրդի ցածր խավերին ավելի մոտ կանգնած «Վարլըք» կազմակերպության հետ: Ձևավորվում է 10 հոգուց բաղկացած Համակարգող խորհուրդ՝ հնգական անդամ ԱԺՃ-ի նախաձեռնողական խմբից (Թոֆիգ Հասիմով, Լեյլա Յունուսովա, Ագաջավադ Սալամով,

⁴³³ Фурман Д., Несостоявшаяся революция. Политическая борьба в Азербайджане (1988-1993 годы) // Дружба народов. Москва, 1994. N 4. стр. 155.

Հիքմեթ Հաջիգադե, Ջարդուշտ Ալիգադե) և «Վարլըքից» (Իսա Գամբար, Նադջաֆ Նադջաֆով, Փանախ Հուսեյնով, Վուրգուն Էյուբ և հեռակա կարգով Աբդուֆազ Ալին (Էլչիբեյ), ով իբր թե թաքնվում էր կառավարությունից⁴³⁴)⁴³⁵: Կարելի է ասել, որ այդ ժամանակաշրջանում ԱԺԸ-ն իրենից ներկայացնում էր մի շարժում, որը համախմբում էր հասարակության տարբեր շերտերի ներկայացուցիչներին՝ ազգայնականներին, ազատականներին, իսլամիստներին և ժողովրդավարներին⁴³⁶: Երբ ԱԺԸ-ում աստիճանաբար գերիշխող են դառնում ազգայնականները՝ Ի. Գամբարի, Ն. Փանահովի, Ա. Ալինի, Է. Մամեդովի գլխավորությամբ, էթնիկ անհանդուրժողականությունը, ֆանատիզմը համակում են ինչպես կազմակերպությունը, այնպես էլ ողջ երկիրը: 1989թ. հուլիսի 16-ին Աբդուֆազ Էլչիբեյը լիակատար անօրինության բավականին ուշագրավ պայմաններում⁴³⁷ ընտրվում է ԱԺԸ-ի նախագահ, ինչից հետո Բաքվի մտավորականների ազատական խումբը՝ չկարողանալով պայքարել անկառավարելի գործընթացի դեմ, 1990 հունվարի 7-ին դուրս է գալիս խմբավորումից և հանձնիս Ջ. Ալիգադեի ու Լ. Յունուսովայի, ստեղծում Մոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպությունը, որը հետագայում դարձավ կուսակցություն:

ԼՂԻՄ միացման մասին 1989թ. դեկտեմբերի 1-ի ԽՍՀ-ի հայտարարությունը, Լեոնային Ղարաբաղը հանրապետության բյուջեի մեջ ներառելու մասին Հայաստանի խորհրդարանի հունվարի 9-ի որոշումը, ինչպես նաև հունվարի 12-ին Մոսկվայի կողմից Ա. Վոլսկու գլխավորությամբ ԼՂԻՄ Հատուկ կառավարման կոմիտեի ստեղծումը Ադրբեյջանի ազգայնական ուժերի համար ազդակ են հանդիսանում Ղարաբաղը հայերին տալու, Մոսկվային ծախվելու, երկիրը մասնատելու և այլ մեղքերի մեջ Վեզիրովին մեղադրելու համար և ազգայնամոլական, իսլամական կոչերով ժողովրդին ոտքի հանելու կառավարության ու հայերի դեմ՝ հետագայում իշխանության դեկր իրենց ձեռքը վերցնելու կանխամտածվածությամբ: Ստեղծված պայմաններում կառավարությունը իշխանությունը չկորցնելու համար ինքն էլ աշխատում է ժողովրդի գայրույթը ուղղորդել միայն Ղարաբաղի շուրջ ծավալվող պայքարին: Երկրի սահմանները հայերի հարձակումներից պաշտպանելու պատրվակով ձևավորվում է Ազգային պաշտպանության խորհուրդ՝ ի դեմս ԱԺԸ-ական Ա.Էլչիբեյի, Է. Մամեդովի, Ռ. Ղազինի, Ն. Փանահովի, որոնք սկսում են կամավորականների հավաքագրում: Խռովությունները համակում են ողջ երկիրը: Մի շարք շրջաններում՝ Լենքորանում, Ջալալաբադում, կիսամաֆիոզ խմբավորումները՝ որպես ԱԺԸ-ի տեղական բաժինների ներկայացուցիչներ, իրենց ձեռքն են վերցնում իշխանությունը՝ քշելով տեղական ՊԱԿ-ին և քաղկումին: Այս մթնոլորտում 1990թ. հունվարի 13-ին Բաքվում բարձրանում է հայկական ջարդերի նոր ալիք, որը ստանում է «սև հունվար» անվանումը:

Բաքվի արյունոտ ջարդերը, ԱԺԸ-ի անվան ներքո ազգայնամոլների հաճախակի ցույցերը, զանգվածային գործադուլները, կառավարության թուլությունը և կոնկրետ գծագրված քաղաքականության բացակայությունը հանգեցնում են նրան, որ Վեզիրովը և Կենսկոմը սկսում են կորցնել իշխանությունը, իսկ ԱԺԸ-ն ավելի է ամրապնդում իր

⁴³⁴ 1975-1976թթ. Ա. Էլչիբեյը հակախորհրդային և ծայրահեղ ազգայնամոլական գործունեության համար գտնվում էր բանտում, ազատ արձակվելուց հետո՝ Շ. Ալինի հովանավորությամբ, գիտությունների ազգային ակադեմիայում շարունակում է իր գիտական գործունեությունը:

⁴³⁵ Ализаде З., Азербайджан: конец второй республики (1988-1993), Москва, 2006, стр. 43.

⁴³⁶ Юнусов А., Азербайджан в начале XXI века: конфликты и потенциальные угрозы, Баку, 2007, стр. 165.

⁴³⁷ Մանրամասն տես Աлизаде З., Азербайджан: конец второй республики (1988-1993), Москва, 2006, стр. 55-57.

դիրքերը՝ հասնելով Վեզիրովի հրաժարականին: Նա հեռացվում է պաշտոնից, որին փոխարինելու է գալիս Այազ Մութալիբովը, որը փորձում է աջակցություն գտնել թե՛ հասարակ ժողովրդի, թե՛ մտավորականների շրջանակում: Նրան սկսում է սատարել ինչպես պաշտոնական իսլամը ներկայացնող Կովկասի մուսուլմանների հոգևոր վարչությունը⁴³⁸, այնպես էլ 1990թ. հունվարին Ա. Ախունդովի գլխավորությամբ ձևավորված «Քարդաշլըք» («Եղբայրություն») և նախկին քրեական հանցագործ, թմրամոլ Ա. Աբդուլովի գլխավորած «Թյովբե» («Զղջում») ոչ պաշտոնական միությունները, որոնք, անհրաժեշտության դեպքում ապահովում էին նրա համար «փողոցային բազմություն»⁴³⁹: Ժողովրդին ավելի հարազատ լինելու և իշխանությունն ամրապնդելու համար Մութալիբովն իրականացնում է մի շարք միջոցառումներ. մարքսիստական սիմվոլիկան փոխարինում է կրոնականով և ժողովրդավարական ազգային անկախ պետություն ստեղծելու կոչերով, ընդունվում է 1918-1920թթ. Ադրբեջանի պետության եռագույն դրոշը, որի գույները խորհրդանշում էին իսլամականացում, թյուրքականացում և եվրոպականացում, իսկ մայիսի 28-ը՝ հանրապետության հռչակման օրը, հայտարարվում է տոնական օր: Մութալիբովի վարած քաղաքականությունը դրական արձագանք է գտնում նաև սոցիալ-դեմոկրատների շրջանում: Որպես այլընտրանք ԱԺԸ-ին՝ ստեղծվում է «Ադրբեջանի մտավորականության դեմոկրատական միություն» կազմակերպությունը՝ Նիզամի Մուլեյմանովի գլխավորությամբ, որը հետագա նախագահական ընտրություններում լինելու էր Ա. Էլչիբեյի մրցակիցը: Մութալիբովը չի խուսափում ընդդիմադիրների հետ բանակցությունների սեղանի շուրջ նստել և առաջարկում է կառուցողական համագործակցություն. ընդդիմադիրների մասնակցությամբ ստեղծում է Խորհրդակցական խորհուրդ, որի գլխավոր խնդիրն էր ողջ ժողովրդի համախմբումը ընդհանուր նպատակի շուրջ⁴⁴⁰: 1990թ. մայիսին Խորհրդակցական խորհրդի համաձայնությամբ՝ բացառության կարգով, Մութալիբովը ոչ թե ուղղակի, համընդհանուր ընտրությունների միջոցով, այլ Ադրբեջանի Գերագույն Խորհրդի նիստում, ընտրվում է Ադրբեջանի Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետության նախագահ: Մոսկվայի առավել աջակցությունը ապահովելու և իր հավատարմությունը ԽՍՀՄ-ին ցույց տալու համար, Մութալիբովը Միության ապագա ճակատագրի վերաբերյալ անցկացնում է հաջող հանրաքվե: Քվեարկությանը մասնակցում են Ադրբեջանի ընտրողների 74 %-ը, Միության պահպանման կողմ քվեարկել են 93.3 %-ը, իսկ դեմ՝ 5.8 %-ը, սակայն քվեարկությանը չի մասնակցել Նախիջևանը, որտեղ Հ. Ալիևը հասցրել էր դառնալ մեջլիսի նախագահ՝ որդեգրելով ընդդիմադիր դիրքորոշում և փաստացիորեն դադարելով ենթարկվել Բաքվին⁴⁴¹: Կենտրոնի կողմից Մութալիբովի հավատարմության դիմաց համապատասխան «վարձատրությունը» չուշացավ. 1991թ. գարնանը Գյանջայում տեղակայված ռուսական 4-րդ բանակի և հատկապես տանկերով ու հրետանիով համալրված 23-րդ դիվիզիայի ամբողջ կազմի ակտիվ մասնակցությամբ հայերի դեմ իրականացվեց «Կոլցո» օպերացիան, որը սկսեց 4 ամիս: Այդ ընթացքում Ղարաբաղից Հայաստան են արտաքսվել մոտ 10.000 մարդ, ամայացվել է 26 գյուղ, ինչի ընթացքում սպանվել է 140-170 խաղաղ

⁴³⁸ Абасов А., Ислам в современном Азербайджане: образы и реалии, http://www.sakharov-center.ru/publications/azrus/az_009.htm

⁴³⁹ Фурман Д., Абасов А., Азербайджанская революция, http://www.sakharov-center.ru/publications/azrus/az_005.htm

⁴⁴⁰ Чернявский С., Новый путь Азербайджана, Москва, 2002, стр. 50.

⁴⁴¹ Фурман Д., Абасов А., Азербайджанская революция, http://www.sakharov-center.ru/publications/azrus/az_005.htm

բնակիչ⁴⁴²: Ղարաբաղյան դաշտում կրած այս ժամանակավոր հաջողություններն ավելի են ամրացնում Մութալիբովի իշխանությունը և բարձրացնում նրա հեղինակությունն Ադրբեջանում: Սակայն նրա դիրքերը խարխվում են Մոսկվայում օգոստոսի 18-21-ը տեղի ունեցած պետական հեղաշրջման փորձի ժամանակ: Մութալիբովն այդ ժամանակահատվածում պետական այցով գտնվում էր Իրանում, որտեղ արեց շատ անպատասխանատու հայտարարություն՝ քննադատելով Գորբաչովի անարխիան և ողջունելով Արտակարգ հանձնաժողովի գործողությունները⁴⁴³: «Օգոստոսյան հեղաշրջման» տապալումը ակտիվացրեց ԱԺԸ-ին, որը կազմակերպեց ցույցեր՝ Գերագույն խորհուրդը լուծարելու և խորհրդարանական ու նախագահական նոր ժողովրդավարական ընտրություններ անցկացնելու պահանջներով: Ստեղծված ծանր իրավիճակում իր իշխանությունն օրինականացնելու համար Մութալիբովն օգոստոսի 30-ին Գերագույն Խորհրդի կողմից ընդունում է «Ադրբեջանի պետական անկախության վերաբերյալ դեկլարացիան», և ստեղծվում են ազգային ինքնապաշտպանական ուժեր: 1991թ. սեպտեմբերի 8-ին անցկացվում են համազգային նախագահական ընտրություններ, որին առաջադրվում է 2 թեկնածու՝ Ա. Մութալիբով և Զ. Ալիզադե: Վերջինս ընտրությունների նախօրեին խորհրդավոր հանգամանքներում հանում է իր թեկնածությունը և միակ թեկնածուի համար քվեարկում է ճնշող մեծամասնությունը (85.7% մասնակիցների 98.5 %-ը)⁴⁴⁴: Նախիջևանը կրկին չի մասնակցում ընտրություններին, որովհետև Հ. Ալիևը հայտարարում է, որ ընտրություններն այլընտրանքային չեն և հետևաբար՝ ոչ ժողովրդավարական: Փաստացի նա դառնում է Մութալիբովի կառավարությունից դժգոհ, ԱԺԸ-ի ծայրահեղական գործունեությունից հիասթափված ընդդիմադիր շարժման համախմբման «կենտրոն»:

1991թ. դեկտեմբերի 10-ին Ղարաբաղում տեղի ունեցավ հանրաքվե, որի արդյունքում բնակչության մեծամասնությունը քվեարկեց ԼՂՀ-ի անկախության օգտին: Այս լուրը Ադրբեջանում արթնացրեց հակահայկական ելույթների ավելի բուռն ալիք, որն ազգայնամուլների կողմից հստորեն ուղղորդվեց «ազգային շահերի դավաճանության» մեջ մեղադրվող Մութալիբովի դեմ: Վերջնական հարվածը հասցվեց 1992թ. փետրվարի 26-27-ը՝ «Խոջալուի դեպքերի» ժամանակ, ինչի արդյունքում էլ մարտի 6-ին Մութալիբովը ստիպված հրաժարական տվեց: Այն, որ Խոջալուի ազատագրման գործողությունը չի եղել անսպասելի և հայկական ուժերն ադրբեջանական կողմին նախապես իրազեկել են այդ մասին՝ կոչ անելով խաղաղ բնակչությանը դուրս բերել թողնված միջանցքով դեպի Ադդամ, ինչպես նաև Խոջալուի քաղաքապետ Էլման Մամեդովի վկայությունները պետական մարմինների կողմից օգնություն ուղարկելու բոլոր կոչերը մերժելու վերաբերյալ և բազմաթիվ այլ անհերքելի փաստեր վկայում են, որ «Խոջալուի կոտորածները» կազմակերպված են եղել «ընդհատակյա ուժերի կողմից»՝ Մութալիբովին պաշտոնանկ անելու համար⁴⁴⁵: Երկրի ժամանակավոր կառավարումը, ըստ սահմանադրության, անցնում է Բարձրագույն Խորհրդի նախագահ Յակուբ Մամեդովին: ԱԺԸ-ն՝ Էլչիբեյի գլխավորությամբ, շարունակում է հակակառավարական ցույցերը և սպասում հարմար առիթի՝ իշխանության գալու համար: Այդ առիթն է հանդիսանում

⁴⁴² Зверев А., Спорные границы на Кавказе, глава I, Этнические конфликты на Кавказе, 1988-1994г., <http://poli.vub.ac.be/publi/ContBorders/rus/ch0102.htm>

⁴⁴³ Մանրամասն տե՛ս Գուլազադե В., Среди врагов и друзей, Баку, Агентство Франс Пресс, 1999, стр. 16-17, http://azeribooks.narod.ru/politika/vafa_guluzade/sredi_vragov_i_druzey.htm

⁴⁴⁴ Фурман Д., Несостоявшаяся революция. Политическая борьба в Азербайджане (1988-1993 годы) // Дружба народов. Москва, 1994. N 4. стр. 161.

⁴⁴⁵ Տե՛ս <http://www.xocali.net/RU/Mamedov-Mustafayev-analiz.html>,

интервью Муталибова «Независимой газете» 2 апреля 1992 г., «Бакинский рабочий», 3 марта, 1992.

մայիսի 9-ին հայկական ուժերի կողմից Շուշիի ազատագրումը, որն օգտագործվելով «Խոջալուի դեպքերի» օրինակով, ճանապարհ է հարթում Ադրբեջանի գործող կառավարությանը «դավաճան» որակող ԱԺԸ-ի համար, որը զինված հեղաշրջմամբ միջոցով գալիս է իշխանության՝ փախուստի մատնելով այդ ժամանակ մի քանի օրով նախագահի պաշտոնը վերականգնած Այազ Մութալիբովին: Վերջինս ստիպված եղավ հեռանալ երկրից՝ երկար տարիներ դառնալով քաղաքական փախստական: Ադրբեջանի Հանրապետության սահմանադրությամբ հաստատված տարիքային ցենզին Հ. Ալիևի անհամապատասխանության պայմաններում, հունիսի 7-ի ընտրությունների արդյունքում, 59.4% ձայների մեծամասնությամբ երկրի նախագահ դարձավ մոլի պանթյուրքիստ Ա. Էլչիբեյը⁴⁴⁶:

Այսպիսով, դիտարկելով 1988-1992թթ. Ադրբեջանի ներքաղաքական հիմնական զարգացումները, կարելի է եզրահանգել, որ դարաբաղյան շարժումն էական ազդեցություն է գործել Ադրբեջանի ներքաղաքական իրավիճակի փոփոխությունների վրա՝ հանդիսանալով տեղի ուժերի ձեռքում յուրօրինակ գործիք՝ իշխանության գալու և սեփական ազգակցային-կլանային շահերն ամրապնդելու համար: Այդուհանդերձ, այդ ներքաղաքական գործընթացները, պայմանավորված լինելով նաև տվյալ ժամանակաշրջանում առկա աշխարհաքաղաքական վերադասավորումներով, ակնհայտորեն ուղղորդվել են նաև Հ. Ալիևի «ստվերային ուժերի» կողմից:

О НЕКОТОРЫХ ОСОБЕННОСТЯХ ВНУТРИПОЛИТИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ АЗЕРБАЙДЖАНА (1988-1992гг.)

Гаяне Чобанян

(Резюме)

В 1988-1992 гг. на развития, происходящие во внутривнутриполитической жизни Азербайджана, большое влияние имели внешние силы, вместе с тем эти процессы были тесно связаны и с Карабахским вопросом. В эти годы азербайджанские правящие силы использовали Карабахский конфликт как орудие для достижения власти в стране.

⁴⁴⁶ Curtis G. E., Azerbaijan: A Country Study, Washington, 1995, <http://countrystudies.us/azerbaijan/30.htm>